

Hüseyin Çelik

Prof. Dr., Adıyaman Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı
Prof. Dr., Adıyaman University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Tafsir
Adıyaman/Turkey
hcelik@adiyaman.edu.tr
ORCID: 0000-0002-0400-7336

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 31.08.2022

Kabul Tarihi/Date Accepted: 01.11.2022

Yayın Tarihi/Date Published: 15.12.2022

Yayın Sezonu/Publication Season: Aralık/December 2022

DOI: <https://doi.org/10.54958/iad.1169178>

Atf/Cite as: Çelik, Hüseyin. “Mu'tezile Mezhebinin Kur'an Anlayışı Ve Günümüze Yansımaları”. *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 12 (Aralık 2022), 68-93. <https://doi.org/10.54958/iad.1169178>

İntihal Taraması/Plagiarism Detection

Bu makale özel bir yazılımla taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.
This article was scanned with a special software and no plagiarism was detected.

Mu'tezile Mezhebinin Kur'an Anlayışı ve Günümüze Yansımaları

Öz

Hız Peygamber'in vefatından bir süre sonra İslâm dünyasında bazı mezhepler oluşmaya başladı. Bu mezheplerin bir kısmı dini düşünce etrafında ortaya çıkarken, bazılarında ise baskın bir şekilde siyasi etkiyi görebilmek mümkündür. Bu bağlamda dinî-siyasî mezhepler denildiğinde ilk akla gelenler Haricilik, Şîa ve Mu'tezile olmaktadır. Şîa mezhebi toplum olarak günümüze kadar varlığını sürdürmesine rağmen Haricilik ve Mu'tezile varlığını fikir olarak devam ettirmiştir. Mu'tezile denildiğinde akla ilk gelen şey “akılcılık” ve “beş esas”tır. Dinî-siyasî bir özelliğe sahip olan Mu'tezile mezhebi her zaman akli ön planda tutmuştur. Tevhid, adalet, el-menzile beyne'l-menzileteyn, emir-i bi'l-ma'ruf nehiy ani'l-münker ve el-va'd ve'l-va'id olarak isimlendirilen beş esas, Mu'tezile'nin düşünce yapısının temelini oluşturmaktadır. Mu'tezilenin düşüncesi bu “beş esas” üzerine bina edilmiştir. Bu esaslar mutlak doğru olarak kabul edilmiş ve Kur'an-ı Kerim bunlara göre tefsir edilmiştir. Yine bu mezhep hadisleri mütevatir ve âhâd olarak iki sınıfa ayırmış ve mütevatir olmayanları delil olarak kabul etmemiştir. Getirilen şartların zorluğundan dolayı hadislerin tamamına yakını Ahâd hadis olarak kalmıştır. Mu'tezile isim olarak devam etmese de fikir olarak varlığını devam ettirmiş ve bu güne kadar gelmiştir. Günümüzde tartışma konusu olan birçok konunun kaynağı Mu'tezile mezhebidir. Şefâatın reddi, kabir azabının olmadığı, kader inancının yokluğu, cehenneme giren kimsenin bir daha oradan çıkmayacağı, Âdem (as)'ın yaratıldıktan sonra konulduğu

cennet, mucizenin ve kerametın inkârı, mütevatır olmayan hadislerin delil olmaması gibi konular bunlardan bazılarıdır. Bunlar ilk kez Mu'tezile mezhebi ile tartışılmaya başlanmış ve günümüze kadar da gelmiştir. Mu'tezile bunlardan çoğunu "beş esas" bağlamında değerlendirmiştir. Bu esaslardan birine veya birden fazlasına uymadığı için bunları kabul etmemiştir. Mu'tezile mezhebine mensup olan kimselerin hepsi aynı şekilde düşünmeseler de bu konulardaki farklı düşünceler ilk kez Mu'tezile ile birlikte tartışılmaya başlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Beş esas, Akılcılık, Mu'tezile, Şefâat, Kader İnanıcı, Kabir Azabı.

Understanding of The Qur'an of the Mu'tazila Sect and Reflections on the Present

Abstract

After the death of the Prophet, some sects began to form in the Islamic world. While these sects arise around religious thought, it is possible to see political influence in some of them. When Religious-Political sects are mentioned, the first ones that come to mind are Hârigiyya, al-Shî'a and Mu'tazila. Although the al-Shî'a sect has continued to exist to the present day, Hârigiyya and Mu'tazila have continued as an idea. The first thing that comes to mind when it comes to Mu'tazila is "rationality" and "Five Principles". The Mu'tazila sect, which has a religious-Political feature, has always kept the mind at the forefront. Tawhid, Justice, al-Menzile beyne'l-Menzileteyn, Emir-i bi'l-Ma'ruf Nehiy ani'l-Munker and al-Va'd wa'l-Vaid are the five Principles that form the basis of the thought structure of Mu'tazila. The idea of the Mu'tazila is built on these "Five Principles". These principles have been accepted as the absolute truth and the Qur'an has been explained according to them. They divided the hadiths into two classes as Mutevatır and Ahâd, and they did not accept those who were not Mütevatır as evidence. Due to the difficulty of the conditions imposed, almost all of the hadiths remained Ahâd hadith. Although it does not continue as a Mu'tazila name, it has continued to exist as an idea and has come to the present day. The source of many issues that are the subject of discussion today is the Mu'tazila sect. The rejection of compassion, the absence of the punishment of the grave, the absence of faith in fate, the fact that no one who enters hell will ever leave there, the paradise where Adam was placed after creation, the denial of the miracle and the blessing, the lack of evidence of hadiths that are not Mütevatır are some of these issues. For the first time, they began to be discussed with the Mu'tazila sect and have survived to the present day. Mu'tazila has evaluated most of these in the context of the "Five Principles". He did not accept them because they did not comply with one or more of these principles. Although not all people belonging to the Mu'tazila sect think the same way, different thoughts on these issues have been discussed together with Mu'tazila for the first time.

Keywords: Five Principles, Rationality, Mu'tazila, Intercession, Faith in Fate, Punishment of the Grave.

Giriş

Hz. Peygamber (sas)'in vefatından kısa bir süre sonra İslâm ümmeti içerisinde bazı görüş ayrılıkları yaşanmaya başlamıştı. Bu ayrılıklardan bazıları dinî meselelere, bazıları da siyasî gerekçelere dayanıyordu. Her ne kadar İslâm öncesi Arap toplumundaki kabileciliğe dayalı siyasî yapı, Hz. Peygamberin terbiyesi ile belli oranda etkilerini kaybetmiş olsa da tamamen ortadan kalkmamıştı. Hz. Peygamberin ümmeti arasından ayrılması ile birlikte bu ayrılıklar yer yer depremiş ve zamanla da kitlesel bir harekete dönüşerek farklı isimler altında şekillenmeye başlamıştı. Hâricîlik, Şîa ve Mu'tezile mezhepleri bunlardan bazılarıydı. Bu mezhepler aynı şeyi savunduklarını iddia etseler de hem metot hem de içerik olarak farklı şeyler söylüyorlardı. Hâricîlik ve Şîa önce fiili mücadeleyi esas alıp daha sonra ilmî temeller üzerine düşüncelerini bina ederlerken Mu'tezile mezhebi ise çoğunlukla ilmî temeller üzerinde hareket etmeyi benimsemişti.

Siyasî-dinî özelliğe sahip olan bu mezheplerin her birinin kendine göre geliştirmiş olduğu bir Kur'an anlayışı oluşmuştu. Kendi mezhebî düşünceleri doğrultusunda her bir anlayış, yapısal olarak farklı şekillerde günümüze değin varlığını devam ettirmiştir. Şîa mezhebi hem düşünce hem de isim olarak günümüze kadar gelirken, Hâricîlik ve Mu'tezile isim olarak gelmeseler de düşünce olarak varlığını sürdürmüştür. Kader inancı, şefâat, kabir azabı, cennet ve cehennemin yaratılıp yaratılmadığı gibi konular bu düşüncelerden bazılarıdır. Günümüze kadar bu meseleler etrafındaki tartışmalar devam etse de bunların kökeni hakkında pek bir şey söylenilmemiştir.

Bir sorunun çözümünde netice önemli olduğu gibi o neticeye götüren yollar da son derece önemlidir. Doğru bir çözüm için doğru teşhis şarttır. Doğru teşhis için de sorunun kaynağını bulmak gereklidir. Bir sorunun ne zaman ve niçin başladığı doğru tespit edilebilirse, onun çözüme kavuşturulması da daha sağlıklı olacaktır. Onun için biz bu çalışmamızda genel manada Mu'tezile'nin Kur'an anlayışını ve günümüze yansımalarını ele alacağız. Bilhassa da akademik çevrelerde tartışılan birçok sorunun temeline inerek, bunların Mu'tezile mezhebi ile olan ilişkilerini ortaya koyacak ve böylece sorunların kökenini tespit edip çözümüne katkı sunmaya çalışacağız.

1. Mu'tezile Mezhebinin Kur'an Anlayışı

Mu'tezile mezhebi köken olarak Hasan-ı Basrî'nin (ö.110/728) öğrencilerinden Vâsıl b. Atâ'ya (ö.131/748) dayanmakla birlikte, olgunlaşması asıl Ebû l-Huzeyl el-Allâf (ö. 227/841) ile olmuştur. İlk günden itibaren ilmî temeller üzerine bina edilen Mu'tezile mezhebi, aynı çizgi üzerinde kalmamış ve zaman içerisinde dönemin şartlarına göre ilmî anlamda farklılıklar gösterebilmiştir. Vâsıl b. Atâ ve Amr b. Ubeyd'in (ö. 144/761) öncülük ettiği ilk devre, Mu'tezile'nin felsefe ile tanışmadığı ve dinî metin odaklı olduğu bir dönem iken, daha sonraları Allâf ile birlikte felsefe

ile tanışmış ve kendine özgü bir ekol haline gelmiştir. Bu dönemde Mu'tezile mezhebinin ana gövdesi olan “beş esas” tam olarak teşekkül etmiş ve ilk kez kullanılmaya başlanmıştır.¹ Sonraki dönemlerde de Mu'tezile bu “beş esas” ile birlikte anılmaya başlanmış ve bu esasları benimseyen kimseler Mu'tezilî olarak isimlendirilmişlerdir. Neticede Vâsıl b. Atâ ile birlikte bir mezhep olarak başlayan Mu'tezile, Amr b. Ubeyd ile olgunlaşmaya başlamış ve Allâf ile de kelamî bir ekol haline gelmiştir.

Hâricîlik ve Şia mezhepleri önce silahlı mücadele ile ortaya çıkıp daha sonra ilmî bir tabana oturtulmaya çalışılmış iken, Mu'tezile ise ilk günden itibaren ilmî temeller üzerinde bina edilmişti. Mezhebin ilk günden itibaren ilmî temeller üzerine bina edilmiş olması Kur'an anlayışı üzerinde de etkili olmuş ve Kur'an'a yaklaşımı da diğer mezheplere göre daha ilmî olmuştur.

Mu'tezile mezhebinin Kur'an anlayışını sadece ilmî esaslar çerçevesinde değerlendirmek sağlıklı bir yaklaşım olmayacaktır. Mezhebin ortaya çıktığı dönemin şartlarını, mezhebin kurucusu olarak kabul edilen kimselerin sosyal ve dinî statülerini, o günkü toplumunun dinî ve kültürel yapısını da göz önünde bulundurmamak gerekmektedir.

Fetihlerle birlikte İslâm toplumu hızlıca genişleyerek farklı din ve kültürlerden milletlerle bir arada yaşamaya başlamıştı. Bu milletlerin birçoğu müslüman olsalar da eskiye ait dinî ve kültürel birikimlerini tamamen atamamış, beraberlerinde birçoğunu İslâm toplumu içerisine taşımışlardı. Dinî ve kültürel anlamda farklılaşmalar toplumda farklı düşünme şekillerini de zorunlu hale getirmişti.

Tercüme hareketleriyle birlikte toplumdaki sorunlar daha da artmış ve insanların zihinlerinde yeni yeni sorular oluşmaya başlamıştı. Toplumun sosyal yapısı değişerek öncekilerin aksine, daha çok sorgulayan ve aklen mutmain olmak isteyen bir nesil meydana gelmişti. Mu'tezile, bu sorun ve sorular karşısında kendini sorumlu kabul ederek mevcut sorulara daha ziyade aklî cevaplar üretmeye çalışmıştı.

Mu'tezile denildiğinde ilk akla gelen hususlardan birisi de Mevâlî unsurudur. Genel olarak azatlı kölelerden oluşan bu kimseler ilmî olarak kendilerini çok geliştirmişlerdi. Araplar daha ziyade devlet yönetimi ve idarecilik gibi işlerle uğraşırken bu kimseler ilimle meşgul olmaktadır. Mu'tezilenin Kur'an anlayışının temelinde mevâlî unsurunu görebilmek mümkündür.

Başta Vâsıl b. Atâ ve Amr b. Ubeyd olmak üzere birçok Mu'tezilî âlim mevâlîdendi. Arap milliyetçiliği üzerine kurulmuş olan Emevî yönetiminden en fazla etkilenen kesimlerden birisi de mevâlîlerdi. Sistematik olarak mevcut siyasi yapı tarafından zulme maruz kalıyorlardı. Siyasi iktidar bir taraftan bunlara zulme-

¹ Osman Aydın, “Mutezile Ekolünün Tarihsel Serüveni”, *İslami İlimler Dergisi* 12/2 (2017), 16; Osman Aydın, “Mu'tezile Ekolü Teşekkülü, İlkeleri ve İslâm Düşüncesine Katkıları”, *Marife* 3/3 (2003), 36.

derken diğer taraftan da bu zulümlerini dinî temeller üzerine bina etmeye çalışıyordu. Çoğu zaman Mevâlilerden oluşan kitlenin fiziki olarak mevcut iktidara baş kaldırma imkânı yoktu. Kullanabilecekleri tek silahları ilmî birikimleriydi. Siyasî iktidar dinî değerleri kullanarak bunlara zulmederken bunlar da dini onlardan daha iyi bildikleri için kendilerine dini değerler üzerinden cevap vermeye çalışıyorlardı.

Mu'tezile denildiğinde ilk akla gelen beş esastır. Tevhid, adalet, el-menzile beyne'l-menzileteyn, emir-i bi'l-ma'ruf nehiy ani'l-münker ve el-va'd ve'l-va'id olarak isimlendirilen beş esas², Mu'tezile'nin düşünce yapısının temelini oluşturmaktaydı. Meselelere bakışları, olayları değerlendirmeleri ve ileri sürmüş oldukları bütün fikirlerinin merkezinde bu ilkeler vardı. Kur'an'ı anlamaya çalışırken de bu ilkelerden hareket etmişlerdi. Mutlak doğru olarak kabul edilen bu ilkeler, âdetâ hatası olmayan birer ölçü kabul edilmiş her mesele bunlar çerçevesinde değerlendirilmiştir. Bu ilkelere uyanlar doğru kabul edilmiş, uymayanlar ise reddedilmiştir. Eğer uymayan şeyler ayet ise uyacak şekilde te'vil edilmiştir.

Mu'tezile Kur'an'ı anlamada ve ayetleri tefsir etmede bu beş ilkeyi esas almakla birlikte Tevhid ve Adalet ilkesini daha fazla ön plana çıkarmıştı. Kur'an'ı anlayacak ve onu tefsir edecek kişinin Arapça bilmesi ve dinî ilimler konusunda yeterli bilgiye sahip olması yeterli görülmemiş bunun yanında Allah'ın Tevhid ve Adalet ilkelerini de özümsemesi şart koşulmuştu. Kur'an'ı doğru anlayabilmek için sadece Arapça bilmek ve dini ilimlerde uzman olmak yeterli görülmemişti. Beş esası bilmek ve özümsemek gerekliydi. Tevhid ve Adalet bunlar içerisinde daha özel bir yere sahipti. Eğer müfessir bu konularda yeterli bilgiye sahip değilse Kur'an'ı doğru anlaması mümkün olmayacaktır. Tevhid ve Adalet ilkeleri başta olmak üzere bu beş esası kavramadan Kur'an'ı tefsir etmeye kalkışan, tefsir faaliyetinde teşbih ve teccime düşülebilecek, Allah'a layık olmayan bazı çirkin fiilleri Allah'a nispet edebilecektir.

Beş ilkenin temelinde, Mu'tezile'nin ortaya çıktığı toplumun sosyal ve psikolojik yapısını görebilmek mümkündür. Hemen hemen her ilkenin siyasî bir yönünün bulunduğu ve mevcut siyasî otoriteye dolaylı yoldan bir başkaldırı özelliği taşıdığını görebilmek mümkündür. Çoğunluğu mevâlilerden oluşan bu kitlenin sosyal yapısı,

² **Tevhid:** Allah'ın sıfatları zatının özüdür. Yani Allah, ilmiyle âlim, kudretiyle kâdir, hayatla hayydır. Yaratılmışların sıfatlarından Allah münezzehtir. Allah hakkında O, âlim, mürîd ve kâdirdir denilebilir ama O, ilim, irâde ve kudret sahibidir denilemez. O'nun ilim, irâde, kudret sıfatından söz edilemez. Zira Allah'ın sıfatları zâtından ayrı olarak düşünülemez.

Adalet: Allah'ın bütün fiillerinin hasen (güzel) olduğuna ve O'ndan kabîh (çirkin) fiil sadır olmayacağına inanmaktır.

el-Menzile beyne'l-Menzileteyn: büyük günah işlemiş olan kimsenin, iman ile küfür arasında olmasıdır. Böyle kimseye dünyada mü'min ve kâfir isimleri verilemeyeceği gibi, iman ve küfür hükmü de uygulanamaz.

Emir-i bi'l-Ma'ruf Nehiy ani'l-Münker: iyi olanı emretme ve kötü olanı yasaklamaktır.

el-Va'd ve'l-Va'id: Allah kendisine itaat edene sevap, asi olana da ceza (ikâb) vermesidir.

ezilmişlik ve dışlanmışlık psikolojisi dinî düşüncelerine yansımıştı. Mu'tezile'nin Kur'an anlayışı denildiğinde arka plandaki bu psiko-sosyal yapıyı göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Bu yönleri ne kadar iyi bilinirse onların Kur'an'a yaklaşımları ve bu çerçevede ileri sürdükleri fikirleri daha iyi anlaşılmalı olacaktır.

Mu'tezile'nin geliştirmiş olduğu “akılcılık”, Kur'an anlayışlarında etkili olan hususlardan bir diğeridir. Felsefi akımların etkisinde kalan Mu'tezile, kendine bu yönde yeni bir metot üretmiş, sahip olduğu dinî düşünceyi felsefi düşünce ile birleştirerek farklı bir yapıya evrilmişti. Akılcılık, Mu'tezile'nin temel görüşlerinde etkili olduğu gibi Kur'an anlayışlarında da son derece etkili olmuştu. Ne zaman ortaya çıktığı kesin olarak bilinmemekle birlikte³ “akıl ile nakil çeliştiğinde akıl alınır, nakil ise te'vîl edilir” şeklinde bir görüş benimsemişlerdi.⁴ Mu'tezileye göre ilim elde etmek için kullanılan vasıtaya “delil” denilir ve delil de aklî ve naklî olarak ikiye ayrılırdı. Akılla elde edilen bilgiler katî, nakille elde edilen bilgiler ise zannî olarak kabul edilirdi.⁵ Nasları anlamada akıl temel prensip olarak kabul edilmişti.⁶ Sonuçta din ve akıl çatışmaz ve birbirlerini tamamlarlardı.⁷ Her ikisi de Allah'ın hücceti olduğundan vahiy ile akıl arasında bir çatışmanın çıkması söz konusu değildi.⁸ Peygamber gelmesede dahi akıl Allah'ı bulabilecek, neyin güzel neyin çirkin olduğunu ayırt edebilecek nitelikteydi.⁹

Mu'tezile akli mutlak doğru kabul etmiş ve onun rehberliğine son derece önem vermişti. Akıl ile nakil çeliştiğinde (ki nakil olarak da Kur'an'ı kabul etmişler) nakli akla göre te'vîl etmişlerdi. Mu'tezile'nin bu düşünce yapısının, Kur'an anlayışlarına etkisi açık şekilde görülebilmekteydi. Bazı ayetleri, kendilerini destekleyecek şekilde getirebilmek için gereğinden fazla te'vîl yoluna başvurmuş, hatta ayetlerdeki bazı kelimelerin en uzak anlamını dahi kullanmaktan çekinmemişlerdi. Mu'tezilî tefsirlerde dilciliğin gelişmesinin bir sebebi de buydu. Kelimenin içerdiği bütün anlamlar zikredilmiş, çok zorlama yorumlarla farklı anlamlar verilmeye çalışılmıştı.

³ Talat Koçyiğit, “Cehmiyye (Mutezile)'de Akılcılık”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (1968), 113.

⁴ Osman Aydın, “Bağdat Mu'tezilesi'nin İslâm Bilim ve Düşüncesine Katkıları”, *İslâm Medeniyetinde Bağdat Sempozyumu* (İstanbul, 2008), 190.

⁵ M. Sait Özervarlı, “Mu'tezile Akılcılığı”, *II. Uluslararası İslâm Düşüncesi Konferansı, İstanbul 25-27 Nisan 1997* (İstanbul, 1997), 103.

⁶ Aydın, “Bağdat Mu'tezilesi'nin İslâm Bilim ve Düşüncesine Katkıları”, 189.

⁷ Aydın, “Bağdat Mu'tezilesi'nin İslâm Bilim ve Düşüncesine Katkıları”, 190; Samet Karahüseyin, “Klasik Düşünmeden Modern Düşünceye, Mu'tezile ve Yeni Mu'tezile Söylemi”, *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 9/2 (2009), 351.

⁸ Özervarlı, “Mu'tezile Akılcılığı”, 104.

⁹ İbrahim Agah Çubukçu, “Mutezile ve Akıl Meselesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (1964), 58; Aydın, “Bağdat Mu'tezilesi'nin İslâm Bilim ve Düşüncesine Katkıları”, 190; Karahüseyin, “Klasik Düşünmeden Modern Düşünceye, Mu'tezile ve Yeni Mu'tezile Söylemi”, 351; Recep Ardoğan, “Mu'tezile'ye Göre Allah'a İman Konusunda Aklın Gücü ve Sorumluluğu”, *Marife* 3 (2003), 294.

Mu'tezile Kur'an'ı anlamada ayetlerin lafızlarına daha fazla önem vermiştir. Bu sebeple diltcilikleri büyük oranda gelişmiştir. Diltciliğe vermiş oldukları önemden dolayı Lügavî tefsir sahasında ön plana çıkmışlardır. Bu konuda *Meâni'l-Kur'an* adıyla tefsir yazan Ferrâ (ö. 207/822) ve Ahfeş el-Evsât (ö. 215/830) gibi müfessirleri yetiştirmişlerdir.¹⁰

Mu'tezile, Kur'an'da mecazların olduğunu kabul etmiş ve bunu kendi düşünceleri doğrultusunda kullanmaktan da çekinmemiştir. Kendi düşüncelerini doğrulamak için Kur'an'daki mecazlara sık sık gönderme yapmışlardır. Eğer ayetin zâhir manası kendi görüşleri ile çelişiyor ise "bu ayetteki ifade mecazî bir ifadedir" diyerek kendilerine uyacak şekilde mecazî bir anlam vermeye çalışmışlar, bazen de mecazî ifadeler içeren ayetleri kendi görüşleri ile örtüştürerek şekilde açıklamışlardır.

Kendi görüşlerine uyan ayetleri muhkem kabul ederlerken diğer ayetleri ise müteşâbih olarak kabul etmişlerdir. Hadisleri mütevâtir ve âhâd olarak ikiye ayırmış ve mütevatir olmayanları delil olarak kabul etmemişlerdir. Bir hadisin mütevatir olabilmesi için de belli bir sayı getirerek, mevcut hadislerin tamamına yakını âhâd kategorisine dahil etmişlerdir. Mütevatir hadis için koymuş oldukları şartları sağlayan hadis bulunmadığı için eldeki hadislerin tamamına yakını delil olmaktan çıkarmışlardır. Kendi mezhebi düşüncelerine aykırı olan hadisleri kolay bir şekilde reddederlerken kendi görüşlerine delil olabilecekleri ise almaktan geri durmamışlardır.

İlk defa Ca'd b. Dirhem tarafından gündeme getirilen ve Cehm b. Safvân tarafından da yaygınlaştırılan "Halku'l-Kur'an" tartışmasının temelinde Mu'tezilenin Kur'an anlayışını görebilmek mümkündür. Kur'an'ın mahluk olduğunu kabul etmek onların Kur'an'a yaklaşımlarını da etkilemiştir. Kur'an'ı mahlûk olarak kabul etmeleri, onun içermiş olduğu manalarının da sınırlı olduğunu kabul etmek demektir.¹¹ Dolayısıyla mahluk olan bir kitabın içermiş olduğu bilgiler de sınırlı olacaktır.

2. Mutezilî Düşüncenin Günümüze Yansımaları

Hız. Peygamber (sas)'in vefatından kısa bir süre sonra ümmet arasında fikri ve siyasi anlamda ayrışmalar başlamıştı. Dini anlama ve yaşama noktasında zuhur eden farklılıklar pek bir sorun teşkil etmezken siyasi anlamdaki farklılaşmalar ciddi manada problemlere sebep olabiliyordu. Haricilerle başlayan siyasi ayrılıklar ümmet arasında tefrikaya, bölünmeye ve hatta birbirlerine kılıç çekmeye kadar uzanabiliyordu.

Siyasi çekişmelerle birlikte ortaya çıkan dinî-siyasî mezheplerden bazıları ismen unutulsa da fikren varlıklarını sürdürmüşlerdir. Mu'tezile mezhebi de ismen

¹⁰ İsmail Çalışkan, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012), 95.

¹¹ Ali Karataş, "Ehl-i Sünnetin Kur'an Yorumunda Mutezile Etkisi Ebu Bekir el-Esamm Örneği", *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (UKSAD)* 2 (Aralık 2016), 182.

olmasa da fikren varlığını devam ettiren mezheplerden birisiydi. İlk ortaya çıktığı gündünden itibaren fikri altyapısını hiçbir zaman kaybetmemiş ve günümüze kadar varlığını sürdürebilmişti. Günümüzde ismen: “Biz Mu'tezile mezhebine mensubuz” diyen bir kitle olmasa da fikren bunu dillendirenler mevcuttur. Bilhassa da akademik çevrede bu düşüncenin devam ettiğini görebilmek mümkündür. Fikirler üzerinden hareket ettiğimizde bu neticeye daha kolay ulaşabilmekteyiz. Akademik çevrelerde tartışılan, üzerinde makale ve kitaplar yazılan konuların kökenine indiğimizde bu tespitimizin inkâr edilemez bir gerçek olduğu ortaya çıkacaktır.

“Mu'tezile Düşüncesinin Günümüze Yansımaları” başlığı altında halihazırda tartışma konusu olan ve farklı kesimler tarafından dillendirilen kader inancı, şefâat, kabir azabı, mucize ve âhâd hadislerin delil olup olmaması gibi bazı konuları inceleyecek, bu konuların ümmet arasında ne zaman ve niçin tartışılmaya başlandığını tespitte çalışacağız. Her biri yeni ve güncel mesele gibi sunulan bu konuların asıllarını ortaya koymaya gayret edeceğiz. Tartışma konusu olan bu meselelerin varlığı veya yokluğundan ziyade, neden böylesi konuların tartışmaya açıldığını tahlil edecek, Mu'tezile mezhebi ile bu konuların ilişkisini ortaya koyarak daha kalıcı çözüm yollarına katkı sunmaya gayret göstereceğiz.

Köken olarak Mu'tezile mezhebine dayanan ve günümüze kadar tartışılarak devam edegelen konuları şu alt başlıklar altında değerlendirebiliriz:

2.1. Şefâat

Ahirette şefâatin varlığı veya yokluğu konusu günümüzde tartışma konusu olarak devam etmektedir. Genel manada şefâatin varlığı ümmet arasında kabul görünürken bazıları tarafından kısmen veya tamamen inkâr edilmiştir.

Şefâatin inkârı ilk kez Mu'tezile mezhebi ile gündeme gelmiş olmakla beraber bu konuda kendi içerisinde farklı görüşlere ayrılmıştır. Bazıları şefâatin her türlü-sünü inkâr ederlerken diğerleri ise sadece büyük günah işleyen ve tevbe etmeden ölen kimseler için şefâatin olmayacağını iddia etmişlerdir. Bunlara göre şefâat sadece müminler için söz konusudur. O da cennette olacak ve müminin cennetteki derecesinin yükselmesine vesile olacaktır.¹² Cehenneme girmiş bir kimsenin oradan çıkarılması için şefâat asla olmayacaktır. Allah küçük günahları affedeceği için bir mümin asla cehenneme giremeyecektir. Cehenneme giren bir kimse de asla oradan çıkamayacaktır. Büyük günah işleyen ve tevbe etmeden ölen kimse de mümin olmadığı için uzun bir süre Arasat'ta kalacak ve bir daha çıkmamak üzere cehenneme girecektir.

¹² Orhan Aktepe, *Kelam Araştırmaları*, “Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet'e Göre Va'd ve Va'id İlkesi” 9/1 (2011), 164; Mehmet Taşdelen, “Mu'tezile'de Şefaât Anlayışı”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi* 5/10 (2015), 89.

Mu'tezile şefâatin olmadığına dair hem naklî hem aklî deliller getirmeye çalışır. “Öyle bir günden sakının ki, o günde kimse kimseden yana bir şey ödeyemez, kimseden fidiye kabul edilmez, kimseye şefâat fayda veremez, onlara hiçbir yardım da gelmez” (Bakara, 2/48); “Zalimlerin ne dostu ne de dinlenecek şefâatçisi vardır” (Gâfir, 40/18) gibi ayetleri de delil olarak sunarlar. Hz. Peygamber'in: “Şefâatim ümmetimden büyük günah işleyenler içindir”¹³ şeklindeki hadi-i şerifini ise Âhâd sayarak reddederler. Yine, “Koğuculuk eden ve devamlı şarap içen cennete giremez”¹⁴ gibi bazı hadis-i şerifleri de kendileri için delil olarak kullanmaya çalışırlar.

Mu'tezile'nin şefâati kabul etmemesinin arkasında Beş ilke'nin olduğunu söyleyebiliriz. Şefâat konusunu bu ilkeler çerçevesinde değerlendirerek böyle bir sonuca varmışlardır. Mu'tezile'ye göre Şefâat, tevhid ilkesine terstir. Tevhid Allah'ı noksanlıklardan tenzih etmeyi gerektirir. Şefâat ise Allah'a noksanlık zıfâe etmektir. Şefâat bir nevi Ulûhiyyete ortak olmak demektir. Şefâati kabul etmek, Allah dışında birinin tasarrufunu kabul etmek demektir.¹⁵

Şefâat, “adalet” ilkesi ile bağdaşmamaktadır. Büyük günah işleyen birine şefâat edilmesi ilâhî adalete uymaz. Ödülü hak etmeye ödül vermektir. Bu ise Allah'ın adaletine terstir. İnsan günahattan ancak samimi bir tevbe ile kurtulabilir. Böyle şefâatle kurtulamaz. Adalet, insanların bu dünyada yaptıkları iyilik ve kötülüklerin karşılığını âhirette tam olarak almalarını gerektirir.¹⁶

Şefâat konusu “el-Va'd ve'l-Va'id” ilkesine de terstir. Allah iyilik yapana mükâfat, kötülük yapana ise ceza vereceğine dair söz verdiğiinden ahirette buna göre muamele edecektir. Bunun böyle olacağı nasla sabit olduğu gibi akla da uyundur. Büyük günah işlemiş birinin şefâatle günahından kurtulması, Allah'ın sözünden cayması demektir. Bu da Allah'a yakışmaz.¹⁷

Mu'tezile'nin şefâat hakkındaki düşüncesinin arkasında yatan diğer bir neden ise büyük günah işleyen kimse hakkındaki sahip oldukları düşüncedir. Onlara göre büyük günah işleyen kimse ne mümin ne de kâfirdir. “el Menzile beyne'l- Menziletayn” denilen bir yerdedir. Eğer tevbe etmeden ölürse belli bir süre cennet ile cehennem arasında bulunan Arasat'ta kaldıktan sonra cehenneme gidecek ve orada

¹³Süleyman b. el-Eşâs Ebu Davud, *Sünen-ü Ebî Davud* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992) Kitabı's-Sunneh: 21(4739); Ebû İsa Muhammed b İsa b Serve es-Sülemi Tirmizi, *Sünenü't-Tirmizi* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992) Kitâbu'l-Kıyâmeti: 11(2435). Ebû Abdullah Muhammed bin Yezîd İbn Mâce, *Sünen-u İbn Mâce* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992) Kitâbu'z-Züh'd: 37(4310).

¹⁴ Ebû'l-Hüseyn el-Kuşeyri en-Nisaburi Müslim b el-Haccac, *Sahih-i Müslim*. (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992) Kitâbu'l-İmân: 45(168); İbn Mâce, *Sünen-u İbn Mâce* Kitâbu'l-Eşribe: 3(3376); Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb Nesâî, *Sünenü'n-Nesâî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992) Kitâbu'z-Zekât: 69(2560).

¹⁵ Taşdelen, “Mu'tezile'de Şefaât Anlayışı”, 88.

¹⁶ Aktepe, *Kelâm Araştırmaları*, 164; Taşdelen, “Mu'tezile'de Şefaât Anlayışı”, 93.

¹⁷ Taşdelen, “Mu'tezile'de Şefaât Anlayışı”, 88.

ebedi kalacaktır. Büyük günah işleyenlere şefâatin olacağını kabul etmek ise bu düşünceye terstir. Neticede bu düşüncelerinin haklılığını savunmak için büyük günah işleyenlere şefâat edilmeyeceğini söylemişlerdir.

Mu'tezile'nin şefâat hakkındaki görüşü, kendi içerisinde çelişkiler içermektedir. Beş ilke çerçevesinde açıklamaya çalıştıkları şefâat konusunu, kendilerince oluşturdukları bir şablon çerçevesinde bir yere oturtmaya çalışmışlardır. “Akıl ile nakil çeliştiğinde akıl alınır nakil te'vîl edilir. Nakil ise Kur'an'dır” görüşleri çerçevesinde bir inanç oluşturmaya çalışmışlardır. Şefâatle ilgili hadisleri delil olarak kabul etmedikleri gibi ilgili ayetleri de yanlış te'vîl etmişlerdir. Birçok ayette şefâatin varlığından bahsedildiği için onları yok sayamamışlardır. Onun için “şefâat var ama cennette olacaktır. O da müminin derecesini yükseltme şeklinde olacaktır” diyerek şefâatin alanını daraltmaya çalışmışlardır.

Mu'tezile büyük günah işleyen kimseyi bu şekilde şefâatten uzaklaştırmış ve kendi görüşleri çerçevesinde bir yere oturtmuş fakat bu arada kendi içlerinde çelişkiye düşmekten de kurtulamamış ve büyük günah işleyenlere şefâat olmayacağını söyleyerek onları kâfirlerle aynı tutmuşlardır. Ayetlerde kâfirlere şefâat olmayacağı ifade edilirken bunlar büyük günah işleyenleri de aynı kategoriye sokmuş ve büyük günah işleyenler ile kâfirleri bir görmüşlerdir. Bir yandan itikat olarak büyük günah işleyenin “*el menzile beyne'l- menziletayn*” denilen bir yerde olacağını söylerken, bir yandan da nikâh, boşanma, ticaret vb. gibi konularda ona Müslüman muamelesi yapmışlardır. Yani büyük günah işleyenleri dünyada mümin, ahirette ise kafir gibi değerlendirmişlerdir. İtikadi konularda kafirler gibi değerlendirirken muamele bakımından mümin gibi görmüşlerdir.

Şefâat konusunda Mu'tezilenin tamamı aynı fikirde olmasa da “şefâati inkâr” fikrinin patentini Mu'tezileye aittir. Şefâat konusu “beş esas” çerçevesinde ele alınmış ve nihayet Mu'tezilenin görüşlerine uyacak şekilde bir çerçeveye oturtulmaya çalışılmıştır.

2.2. Cehenneme Giren Kimse Tekrar Çıkacak mı?

Cehenneme giren bir kimsenin tekrar cehennemden çıkıp çıkmayacağı konusu da şefâat konusu bağlamında değerlendirilebilir. Büyük günah işleyen kimselere şefâatin olmayacağını savunan Mu'tezile, cehenneme giren bir kimsenin de tekrar cehennemden çıkmayacağını iddia etmektedir.¹⁸ İnsanlar dirildikten sonra ya cennete ya da cehenneme gideceklerdir. Eğer mümin ise cennete, kâfir ise cehenneme gitmek zorundadır. Çünkü Allah bu şekilde söz vermiştir. Mümin asla cehenneme girmeyecektir. Giren de bir daha çıkmayacaktır. Kişi eğer küçük günah işlemiş ise Allah onu affedecektir. Çünkü Allah küçük günahları affedeceğini va'd etmiştir.

¹⁸ Süleyman Pak, “Ayetler Arası Anlam Bütünlüğü Bağlamında Her Ferdin Cehenneme Uğrayacağı Meselesine Dair Bir Değerlendirme (Meryem 71. Ayet Örneğinde)”, *Tefsir Dergisi* 2/1 (2022), 110.

Büyük günah işlemiş ve tevbe etmeden ölmüş ise o kimsenin yeri belli bir zaman kadar Arasat'tır. Daha sonra ise girip çıkmamak üzere cehennemdir.

Kişi ya cennetlik ya da cehennemlidir. Arada olamaz. Ondan dolayı A'raf'ı kabul etmezler. "A'raftakiler, simalarından tanıdıkları bazı kimselere şöyle seslenirler." (A'râf, 7/48) ayetini ise te'vil ederler. Kâdî Abdülcebbâr da icmaya terstir diyerek A'raf'ı kabul etmez. Ona göre ayetteki A'raf, cennetteki yüksek bir yerdir. Yüksekliği sebebiyle bu şekilde adlandırılmıştır. Nitekim horoz ve benzeri diğer hayvanların ibikleri, yüksekliği sebebiyle *urf* diye isimlendirilmiştir. Ona göre, A'raf'ta yer alan insanlar hem cennetlikleri hem de cehennemlikleri simalarından tanıyan ve bunlar hakkında önemli değerlendirmelerde bulunan sâlih insanlar ve önemli kimselerdir.¹⁹ Zemaşerî'ye göre ise A'raf cennet ile cehennem arasındaki yüksek bir yerdir. A'raf ehli ise amellerinin eksikliklerinden dolayı cennete en son girecek olan müminlerdir. Allah cennete girmelerine izin verinceye kadar burada bekletileceklerdir.²⁰

Mu'tezile cehenneme giren bir kimsenin tekrar oradan çıkamayacağını ve mümin bir kimsenin de cehenneme girmeyeceğini el-va'd ve'l-va'îd ve el-menzile beyne'l-menziletayn ilkelerine dayandırmaktadır. Konu ile ilgili hadis-i şerifleri yok saymış, ilgili ayetleri de kendi fikirleri doğrultusunda te'vil etmişlerdir. "İçinizden hiçbiri istisna edilmemek üzere mutlaka herkes cehenneme varacaktır. Bu, Rabbinin katında kesinleşmiş bir hükümdür. Sonra Allah'dan korkup, sakınanları kurtaracağız ve zalimleri de toptan cehennemde bırakacağız." (Meryem, 19/71-72) ayet-i kerimesinde mümin kâfir herkesin cehenneme uğrayacağı ve daha sonra müminlerin cehennemden kurtarılacakları bildirilmektedir. Yine cehennem ve cehennemliklerin hallerinden bahseden çok sayıda hadis-i şerif mevcuttur. Bu hadis-i şerifler içerisinde hiç cehenneme düşmeden sıratı geçerek cennete gidecek müminlerden bahsedildiği gibi, cehennemde belli bir süre azap gördükten sonra çıkarılarak cennete gidecek müminlerden de bahsedilmektedir.

Mu'tezile ilgili hadislerin hiçbirini delil olarak kabul etmemiş, ayetleri de te'vil ederek kendi istedikleri şekilde anlamlandırmaya çalışmıştır. Meryem Suresi 71-72. ayetteki "vurûd" kelimesinin dünyevî bir azap veya cehennem kenarında müminlerin diz çöktürülmesinden ibaret olduğunu zikretmişlerdir. Onlara göre ayetten kastedilen kâfirler ise bunda sorun yok ve mana da açıktır. Her kâfir mutlaka cehenneme uğrayacak, oraya girecektir. Eğer ayetten kasıt mümin-kâfir ayırt etmeksizin bütün insanlar ise kastedilen azap dünyevî de uhrevî de olabilir. "Humma,

¹⁹ Mehmet Emin Günel, "Mu'tezile Ekolünün İhbât ve Tekfir Görüşlerine Eleştirel Bir Yaklaşım", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 17/2 (2017), 278-279.

²⁰ Ebü'l-Kasım Carullah Mahmûd b Ömer b Muhammed Zemaşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmizi't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvil fi Vucûhi't-Te'vil*. (Lübnan: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2009), 2/103.

cehennemin bir esintisidir.²¹ hadis-i şerifinde de ifade edildiği gibi dünyevi bir azap olabilir. Eğer ayetteki haber verilen azap uhrevî bir azap ise o da sadece cehennemin çevresinde diz çöktürmekten ibarettir. Müminlerin ahirette görebilecekleri en büyük azap cehennem çevresinde diz çökmekten ibaret olacaktır. Nitekim vurûd kelimesinde de “girmek” anlamından ziyade “uğramak” anlamı vardır.²²

Aynı konu günümüzde de tartışılmaya devam edilmekte ve cehenneme girdikten sonra çıkmanın olmayacağı ifade edilmektedir. Bunlara göre mümin bir kimse asla cehenneme girmeyecek, cehenneme giren kimse ise bir daha oradan çıkmayacaktır. Bu düşünce Mu'tezile'nin bu konudaki fikrinin aynısıdır. Bu konuyu gündeme taşıyan kimseler de Mu'tezile'nin bu konudaki düşüncesini dillendirmektedirler.

2.3. Kader İnancı

Kader inancı etrafında yapılan tartışmalar Hz. Peygamber döneminde yer yer gündeme gelse de siyasî karışıklıkların arttığı dönemlerde daha çok ön plana çıkmıştır. Hz. Ebû Bekir döneminde bu konuyla ilgili tartışmaların olduğuna dair açık bir rivayete rastlamasak dahi Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerinde “kader” ile ilgili tartışmaların gün yüzüne çıkmaya başladığını, Emevîler döneminde ise zirve noktasına ulaştığını müşahade edebilmekteyiz. Bu dönemde hilafetten saltanata geçilmiş ve bu yeni yönetimin halk nezdinde daha rahat biçimde kabulünü sağlamak için ilk sığınak “kader inancı” olmuştu. Bu dönemde sultanların halka yaptıkları zulümleri meşrulaştırmak için “kader inancı” en büyük referans olarak alınmıştı. Sultanların her yaptıklarının Allah'ın bir kaderi olduğu ve onların sadece Allah tarafından yazılan kaderi uyguladıklarını söyleyen Cebriye düşüncesi ortaya çıkmıştı. Sultanların da hoşuna giden bu durum desteklenmiş ve Emevî devletinin resmi mezhebi haline getirilmişti. Bu düşünce, Mutezilî düşüncenin ortaya çıktığı Abbasiler döneminin ilk ellili yıllarına kadar devam etti.²³ Kendilerine *Kaderiler* denilen ve ilk kez Mabed el-Cühenî ile Geylan ed-Dımeşkî²⁴ ile başlayan karşıt görüş giderek güç kazanmaya başlamıştı. Cebriyeciliğin aksine bu dönemde de kaderi inkâr düşüncesi etkili olmaya başlamıştı. Her yaptığını kadere onaylatmaya çalışmakla ifrata düşen Cebriyeciliğin karşısına kader inancını inkâr ederek ortaya çıkan Mu'tezile de tefrite düşmüştü. Siyasî alanda başlayan bu çekişme dinî alana sirayet etmişti.

²¹ el-Haccac, *Sahih-i Müslim*. Selam: 81.

²² Zemahşeri, *Keşşâf* 3/34.

²³ Osman Aydınli, “İlk Mu'tezile'nin Özgür İrade Söylemi: Amr B. Ubeyd ve Kader Anlayışı”, *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2002), 132.

²⁴ H. Musa Bağcı, “Kader İnancının Siyasetle İlişkisi ve Bu İlişkinin Hadis Uydurmadaki Rolü”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2000), 114.

Vâsıl b. Atâ'da bu yoldan giderek insanın fiillerinde hür bir iradeye sahip olduğu görüşünü benimsemişti. Vâsıl'a göre, Allah âdildir ve kullarını fiillerinde hür bırakması O'nun adaletinin bir gereğidir. Kulların fiillerinde hür olmadığını iddia etmek Allah'a şer ve zulüm isnat etmektir. Allah böyle şeylerden münezzehtir. İnsanlar, Allah'ın kendilerine verdiği hür irade ile kendi amellerini yaparlar. Kul kendi fiillerinin yaratıcısıdır. Allah kullarına bu gücü vermiştir. Allah'ın kullarını yapamayacakları şeylerle mükellef kılması düşünülemez.²⁵ Allah insana güç verir, insan da Allah'ın kendisinde yarattığı bu kudret üzerinden kendi iradesiyle tasarrufta bulunur.²⁶

Kelamî alanda başlayan bu tartışmalar zamanla tefsir sahasına da sirayet etmişti. İlk defa Ca'd b. Dirhem tarafından gündeme getirilen ve Cehm b. Safvân tarafından da yaygınlaştırılan "Halku'l-Kur'an" tartışmasının temelinde de yanlış kader inancı vardı. Yaptıkları her türlü zulmü kadere bağlayan ve bunun da ezelde yazılı olduğunu iddia eden Cebriyeci düşünceye karşı Kur'an'ın mahlûk olduğu düşüncesi geliştirilmişti. Mu'tezile, Allah'ın sıfatlarının ezeli olmadığını, dolayısıyla Allah'ın sıfatlarından olan kalamullah ve ilim gibi sıfatların da ezeli olmayıp sonradan yaratıldığını iddia ediyordu. Allah'ın sıfatlarının yaratılmış olduğunu kabul etmek, ezelde yazılan bir kader inancını ve bu kader inancının yazılı olduğu kalamullahtan oluşan kitabın inkârını gerektiriyordu.

Meseleye Allah'ın adaleti prensibi çerçevesinde yaklaşan Mu'tezile, kader inancına karşı çıkmıştır. Onlara göre Allah âdildir ve kullarına zulmetmez. Eğer insan herhangi bir şeyi yapmak hürriyetine sahip değilse, o insanın işlediği kötü veya iyi amellerden dolayı ceza veya sevap görmesi manasız olur. Eğer Allah'ın kullarını belirli fiilleri yapmaya zorladığı farz edilirse, O'nun bu fiillerden dolayı insanı cezalandırması zulüm olur. Allah'ın mutlak adaletinin gerçekleşmesi için insan hiçbir tesir altında kalmadan kendi fiilini kendisi yapmalıdır. İrade hürriyeti olmayan bir insanın sorumlu tutulması, Allah'ın adaletiyle bağdaşmaz. Kötülükü dilemek de kötülük olduğu için Allah kötülükü asla dilemez. O sadece iyiyi diler ve ondan sadece iyilik sadır olur.

Kader konusu Allah'ın ilim, irade, kudret, semi', basar gibi birçok sıfatlarıyla ilgili olmasına rağmen mesele sadece Allah'ın ilim sıfatına indirgenerek çözümlenmeye çalışılmıştır. Bu şekildeki bir yaklaşım da "Madem benim böyle yapacağımı Allah biliyordu. O'nun katında yazılmıştı. O zaman benim günahım ne?" gibi sorularla başlayan bir tartışmayı doğurmuştur. Âdeta Allah'ın bilmesi sorun haline gelecek tartışma konusu olmuştur. Buna en büyük tepkiyi gösteren Mu'tezilî düşünce

²⁵ Kemal Işık, "Mu'tezile'nin İlk Kurucusu Vâsıl b. Atâ ve Büyük Günah Meselesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (1981), 356.

²⁶ Ekrem Uysal, "Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'ye Göre Kabir Azabı", *Batman İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 1/2 (2017), 47.

Allah'ın insanın fiillerini yaratmadığını, aksine insanın kendi fiillerini bizzat kendisinin yarattığı düşüncesini geliştirmiştir.

Mu'tezile kader meselesini *el-va'd ve'l-va'îd* ilkesi çerçevesinde de değerlendirir. Allah insandan bazı şeyleri yapmasını, bazı şeylerden de kaçınmasını istemekte ve bunun neticesinde ise insanın va'd, va'îd, medh, zemm, sevap veya ikâba mâruz kalacağını bildirmektedir. Öyleyse insanın kendi ihtiyârî fiilleri kendisine ait olmalıdır. Allah'ın insanda yarattığı kudret ile istediği şeyleri yapmakta hür kabul edilmedir. Aksi halde kendisine ait olmayan fiillerden dolayı sevap ve ikâba uğramış olurdu. Mu'tezile insanın hakiki anlamda fiillerinin fâili olarak vasıflanması gerektiğine inanır ve vasıflanmanın bu yönüyle Allah'a has kılınmasını reddeder.²⁷

Kısacası Cebriye düşüncesine bir tepki olarak ortaya çıkan kaderi inkâr düşüncesi, siyasî temellere dayanmaktaydı. Mabed el-Cühenî ve Geylan ed-Dimeşkî ile başlayan süreç Vâsıl b. Atâ ile devam ettirilerek bir zemine oturtulmuştu. Vâsıl b. Atâ kendi döneminde kaderi savunanlara karşı ayetler üzerinden cevaplar vermeye çalışarak, kaderi inkâr düşüncesini dinî bir temele oturtmaya çalışmıştır. Adalet ilkesi ile ilişkilendirerek konuyu açıklamaya çalışmıştır. Siyasî ortamda başlayan kader tartışması dinî zemine çekilmiş, zamanla siyasî zemini de kaybolarak tamamen dinî bir mesele olarak kalmıştır.

Günümüzde tartışılan kader inancını inkâr düşüncesi, Cebriye düşüncesine karşı ortaya çıkmış, siyasî kökenli bir hadisedir. Siyasî iradenin yaptıkları her türlü zulmü kadere onaylatma ve kaderle ilişkilendirmeye çalışan Cebriye düşüncesine tepkinin bir eseridir. Fakat bu tepki ölçülü olmamış, yanlışa başka bir yanlış karşılık verilmesi şeklinde olmuştur. Siyasî ortamda çıkmış bu düşünce günümüzde dinî bir tartışma olarak devam etmektedir.

2.4. Kabir Azabı

Günümüzde tartışılan konulardan *Kabir Azabı*'nın varlığı veya yokluğu meselesi Mu'tezile mezhebine kadar uzanmaktadır. Kabir azabının varlığı veya yokluğu konusunda Mu'tezile kendi arasında ikiye ayrılmıştır. Biz burada kabir azabının varlığı veya yokluğunu tartışmayacağız. Sadece bu meselenin Mu'tezile ile ilgisini ve gerekçelerini zikretmeye çalışacağız.

Mu'tezile mezhebi içerisinde kabir azabını kabul etmeyen ilk kişinin Dırâr b. Amr (ö. 200/815) olduğu zikredilir. Dırâr b. Amr, kabir azabının olmayacağına bazı nakli deliller zikrettikten sonra meseleyi el-Menzile beyne'l-Menzileteyn ile *Cennet* ve *Cehennem*in henüz yaratılmamış olduğu görüşleriyle irtibatlandırmaya çalışmıştır.²⁸

²⁷ Uysal, "Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'ye Göre Kabir Azabı", 47.

²⁸ Abullazhon Abdullaev, "Mâtürîdî Kelamcısı Olarak Siracüddin Ali bin Osman el-Ûşî'nin İtikadi Konularda Mu'tezile Mezhebine Karşı Görüşleri", *Uluslararası Ali b. Osman el-Ûşî Sempozyumu Bildirileri* (Bişkek: Türkiye Diyanet Vakfı Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2018), 348.

Mu'tezilî âlim Kâdî Abdülcabbâr, kabir azabının varlığını kabul eder ve inkâr fikrinin Mu'tezile'nin tamamın görüşü olmayıp Dırâr b. Amr'ın görüşü olduğunu zikreder.²⁹ Mu'tezile mezhebine mensup olan Zemahşerî de kabir azabını kabul eder. Konuyla ilgili farklı ayetlerin tefsirinden hareketle kabir hayatını ve kabir azabını kabul ettiği anlaşılmaktadır. Zemahşerî “Sizler cansız iken size O hayat verdiği halde Allah'ı nasıl inkâr edebiliyorsunuz? Sonra sizi öldürecek, sonra diriltecek, sonra O'na götürüleceksiniz.” (Bakara, 2728) ayetindeki “ikinci dirilme”den kastın kabirde diriltmek³⁰ olduğunu, “Allah sağlam söze iman edenleri hem dünya hayatında hem de ahirette sağlam tutar” (İbrahim, 14/27) ayetindeki “ahirette sağlam tutar”dan kastın kabirdeki sual esnasında olabileceğini³¹ zikreder. “Hatta seni yerinde sağlam tutmasaydık neredeyse onlara kayacaktın. O zaman sana hayatın ve ölümün sıkıntılarını kat kat tattırırđık; sonra bize karşı kendin için hiçbir yardımcı da bulamazdın!” (İsra, 17/74-75) ayetindeki “ölümün sıkıntılarını kat kat tattırırđık” dan maksadın kabir azabı ve ahiretteki azap³² olduğunu söyler. “Yine “Herkes ölümü tadacaktır; yaptıklarınızın karşılığı size eksiksiz olarak ancak kıyamet gününde verilecektir. “(Âl-i İmran, 3/185) ayetindeki “tevaffa” kelimesinden hareketle kabir hayatının olduğunu ifade eder. Teveffa kelimesi “bir şeyin karşılığını tam olarak verme” olduğuna göre, yapılanların karşılığının tam olarak değil de bir kısmının da verileceği bir yer daha olmalıdır ki o da kıyametten önceki bir zamandır.³³ Yani kabir hayatıdır. İnsana yaptıklarının karşılığının bir kısmı kıyametten önce, kabir hayatında iken verilecektir. Yine: “Onlar sabah-akşam ateşe sunulurlar. Kıyamet gerçekleştiği gün, Fir'avun'un adamlarını azabın en ağırına sokun, denir” (Mü'min, 40/46) ayetinin de kabir azabının varlığına delil olduğunu³⁴ belirtir. Zemahşerî'nin kabir hayatı ile ilgili söylemiş olduğu rivayetleri bir araya getirdiğimiz de kabir azabının veya kabirdeki nimetlendirmenin varlığını kabul ettiğini anlamaktayız.

Kabir azabını kabul etmeyen Mu'tezilî alimler, kabir azabını Adalet ilkesi ve el-Menzile beyne'l Menziletayn ilkeleri çerçevesinde reddetmişlerdir. Onlara göre ölenlerin kabirde bir hesaba tutulmaları söz konusu değildir. Eğer kabirde hesap ve azap olsa idi, erken veya geç ölenlerin azap ve mükâfatları farklılık arz edecekti. Bu da Allah'ın adaletine uymazdı. Yine ölenin etini vahşiler, yırtıcılar, havada uçan kuşlar, suda yüzen balıklar yediyse hesabı ve azabı nasıl mümkün olabilirdi?³⁵

²⁹ Uysal, “Ehl-İ Sünnet ve Mu'tezile'ye Göre Kabir Azabı”, 70.

³⁰ Zemahşerî, Keşşâf1/126.

³¹ Zemahşerî, Keşşâf2/533.

³² Zemahşerî, Keşşâf2/657.

³³ Zemahşerî, Keşşâf1/439.

³⁴ Zemahşerî, Keşşâf4/166.

³⁵ Uysal, “Ehl-İ Sünnet ve Mu'tezile'ye Göre Kabir Azabı”, 71.

Bazı Mu'tezilî alimlerin kabir azabını kabul etmemesinin arkasında *Adalet, el-Va'd ve'l Va'id ve el-Menzile beyne'l-Menzileteyn* ilkelerinin olduğunu söyleyebiliriz. Allah, iman eden bir kimseyi *cennete*, inkâr edeni ise *cehenneme* girdireceğine dair söz vermiştir. İnsan öldükten sonra da tekrar dirilmeye kadar başka bir hayattan bahsedilmemektedir. İnsan öldükten sonra ya cennete gidecek ya da cehenneme gidecektir. Ölümle tekrar dirilme arasında başka bir süreçten bahsedilmemiştir. Eğer ölen kişi mümin ise öldükten sonraki mekânı cennettir. Kâfir ise cehennemdir. Kabir hayatının olduğu kabul edilirse bu hem Allah'ın adaletine terstir hem de Allah'ın sözünden dönmesi demektir. Ölen kimse büyük günah işlemiş ise dirildikten sonra Arasat'ta bekleyecek ve sonra da bir daha çıkmamak üzere cehenneme girecektir. Büyük günah işleyen kimse için de kabir denen ayrı bir hayat söz konusu değildir.

Mu'tezile diğer konularda göstermiş olduğu tutumun bir benzerini kabir azabı hakkında da sergilemiştir. Meseleyi nakil açısından değil de akıl açısından değerlendirmiştir. Kabir azabını kabul etmenin Allah'ın adaletine ters düştüğünü iddia etmiştir. Kabir azabının kabul edildiğinde önceden ölen bir kimse ile sonradan ölenin azabının farklı olacağını, bunun da Allah'ın adaletine zıt olduğunu söylemişlerdir. Burada adeta Allah'ı yaratmış olduğu zamanın kurallarına hapsedmeye çalışmışlardır. Allah'ın dilerse bir anı bir asır, bir asrı da bir an gibi yapabileceği hakikatini görmezden gelmişlerdir. Kabirdeki zaman dilimi bizim dünyadaki kullandığımız veya bizim için dünyada geçerli olan zaman değildir. Oradaki zaman kavramı dünyadakinden tamamen farklıdır.

Mu'tezile burada Allah'ı kişiselleştirme gibi bir yanılığa da düşmüştür. Zamanı yaratan Allah'ı zamanın çizgileri içerisine hapsederek adeta bir beşer gibi algılamışlardır. Gücü ve kuvveti sınırsız olan Allah'ın bir an içerisine bir asrı, bir asrı da bir anın içerisine sığdırabileceğini görememişlerdir. Her şeye güç yetiren Allah'ın azaplandırması veya nimetlendirmesi zamanla kayıtlı olan bir durum değildir.

Mu'tezile kabir azabı ile ilgili olan hadis-i şeriflerin tamamını mütevatir olmadığı gerekçesiyle de delil olarak kabul etmemiştir. İlgili ayetlerle bir araya getirildiğinde meselenin daha iyi anlaşılmasını sağlayacak hadis-i şerifleri reddetmişlerdir. Konu ile ilgili ayetleri de kendi gönüllerince te'vil ederek büyük bir yanılığın içerisine düşmüşlerdir.

2.5. Cennet ve Cehennemın Yaratılmış Olup Olmadığı

Hız. Âdem (as)'ın yaratıldıktan sonra içerisinde bulunduğu ve eşiyile birlikte yasak meyveyi yedikten sonra çıkarıldıkları cennetin neresi olduğu ihtilaf konusu olmuştur. Bazıları bu cennetin, insanların kıyametten sonra gidecekleri cennet olduğunu söylerken kimileri de bunun dünyada bir cennet bahçesi olduğunu söylerler.

Bu tartışmanın da temelinde Mu'tezile'nin bu konudaki sahip olduğu düşünce yatmaktadır. Mu'tezile mezhebine göre cennet ve cehennem henüz yaratılmamıştır. Bunlar kıyametten sonra yaratılacaktır. Amacına hizmet etmeyen cennet ve cehennemim önceden yaratılmış olması bir abestir. Allah ise abes işlerden münezzehtir. Dahası bunların mevcudiyetini ileri sürenler nerede bulduklarını da ispat edememişlerdir. Ayrıca ayette, kıyametin kopmasından önce her şeyin helak olacağı ifade edilmektedir (Kasas, 28/88). Şayet onların dediği gibi cennet ile cehennem mevcut ise o halde önce bunlar yok edilecek, sonra tekrar yaratılacaktır. Böyle bir işlemin hikmetten uzak olduğu açıktır.³⁶

Hz. Âdem ve eşinin içerisinden çıkarılmış oldukları cennet ise dünyada mevcut olan bir cennettir. Diğer cennet kıyametten sonra yaratılacağı için cennetin olması mümkün değildir. Günümüzde de bu görüşü savunan kimseler Mu'tezile'nin bu görüşünü dillendirmektedirler.

Cennet ve cehennemin yaratılıp yaratılmadığı meselesinin temelinde de Mu'tezile mezhebinin akılcılığını görebilmekteyiz. Cennet ve cehennemin şu an itibariyle amacına hizmet etmediği, onun içinde var olmasının abes bir durum olacağı, Allah'ın da abes işlerden münezzehe olduğu için cennet ve cehennemin yaratılmadığı görüşünü dillendirmişlerdir.

Cennet ve cehennem ile ilgili ayetlere genel olarak baktığımızda “uddet li'l-muttakîn” “muttekiler için hazırlanmış”tır³⁷ ve “uddet li'l-kafirîn” “kafirler için hazırlanmış”tır³⁸ şeklinde ifadelerle karşılaşırız. Ayet-i kerimelerde “hazırlanacak” değil de “hazırlanmıştır” şeklinde geçmiş zaman siygası kullanılmaktadır. Hadis-i şeriflerde de cennet ve cehennemin mevcut olduğu ile ilgili rivayetler mevcuttur.³⁹

Âdem (as) ve eşi cennete geçici bir süreliğine girmişlerdi. Onların asıl yaratılışı yeryüzünde halife olmak içindi ve yeryüzüne ineceklerdi. “Ey Âdem sen ve eşin cennette iskân edin”⁴⁰ şeklinde buyrulmuştu. İskân ise bir yerde geçici olarak kalmak demektir. Âdem (as) ve eşi cennette geçici olarak yerleştiklerini biliyorlardı. Fakat onlar orada ebedi olarak kalmanın yollarını araştırıyorlardı. Şeytan da onların bu arzularını bildiği için: “Ey Âdem! Sana ebedilik ağacını ve yok olmayan bir saltanatı göstereyim mi?”⁴¹ şeklinde vesvese verdi. Kendisinin de doğru söyleyenlerden olduğuna dair yemin de etmesi üzerine Âdem (as) ve eşi bu ağaçtan yemişlerdi. Ebediliğin ve

³⁶ Abdullaev, “Mâtürîdî Kelamcısı Olarak Siracüddin Ali bin Osman el-Üşî'nin İtikadi Konularda Mu'tezile Mezhebine Karşı Görüşleri”, 350.

³⁷ Âl-i İmrân 3/133.

³⁸ el-Bakara 2/24.

³⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b İsmâîl b İbrâhîm Cu'fî Buhârî, *Sahih-i Buhari = Camiü's-sahih*. (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992) Salât: 51; el-Haccac, *Sahih-i Müslim*. Küsûf: 9.

⁴⁰ el-Bakara, 2/35.

⁴¹ Tâhâ, 20/10.

yok olmayan saltanatın olacağı mekân dünyadaki bir cennet değil ahiretteki cennettir. Yine yasak meyve hadisesinden sonra Allah (cc): “Uhrucû” (çıkınız) şeklinde değil de “ıhbitû” (ininiz)⁴² şeklinde emretmektedir. “Hebata” ise yüksek bir yerden inmek⁴³ için kullanılır.

“O'nun yüzü (zâtı) hariç her şey yok olacak”⁴⁴ ayet-i kerimesi kıyametten önce cennet ve cehennem yok olacağı anlamında değildir. Kıyametin kopacağı, yerler ve göklerin başka bir yerle değiştirileceği⁴⁵ ayet-i kerimeler ile belirtiliyor. Ama cennet ve cehennem kıyametle yok olacağına dair bir ayet yoktur. Buradaki “hêlikun” kelimesini Râzî üç şekilde açıklamaktadır:

1.“Yok olmak” anlamındadır. Buna göre Allah’tan başka her şey yok olacak demektir.

2.Kendisinden faydalanılma özelliğini kaybetmesidir. Bu da ya ölmesi ile ya da parçalanması ile olur. Bu durumda yok olmaz. Parçalara ayrılrsa da onlar yok olmazlar.

3.Helak olma özelliğine sahiptir demektir. Bu mana da Allah’tan başka her şey yok olabilir. Bu özelliği zatında taşımaktadır.⁴⁶

İlgili ayetin tefsiri hakkındaki zikredilen görüşlerden de anlaşılacağı gibi ayet sadece kıyametten önceki yok oluştan bahsetmemektedir. Bu mana sadece ayetin içermiş olduğu manalardan birisidir. Mu'tezile burada sadece kendisine uyabilecek olan manayı tercih etmekle taraftarlığını göstermiştir. Doğruyu değil, kendi doğrusunu bulmaya çalışmıştır. Kıyametle ilgili diğer ayetlere bakıldığında varlıkların komple yok olmasından değil de mevcut özelliklerini kaybetmesinden bahsedilmektedir. Dağların parçalanması, denizlerin kaynatılması, yıldız ve güneşin sönüp dökülmeleri gibi ayetlerde bir yok olma değil, bir bütünlüğün bozulmasından bahsedilmektedir.

İlgili ayet-i kerimeler ve hadis-i şerifleri bir bütünlük içerisinde değerlendirdiğimiz de cennet ve cehennem yaratılmış olduğu görüşünün doğru olan görüş olduğunu söyleyebiliriz.

2.6. Mucize

Mucizenin hakikati konusunda Mu'tezile iki gruba ayrılmıştır. Basra ekolü mucizenin varlığını kabul ederlerken Bağdat ekolü karşı çıkmıştır. Bağdat ekolü *tabiat fikri* çerçevesinde karşı çıkmıştır. Hayyât (ö. 300/913) ve talebesi Ka'bî (ö.

⁴² el-Bakara 2/38.

⁴³ Hacı Ahmed Hulusi - Hacı Mustafa Derviş, *Ehter-i Kebîr* (İstanbul: Matbâ-i Âmire, 1310)2/446.

⁴⁴ el-Kasas 28/88.

⁴⁵ İbrâhîm 14/48.

⁴⁶ Ebu Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b Ömer b Hüseyin Fahreddin Razî, *et-Tefsîrül-Kebîr = Mefatihül-gayb* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2005)25/20.

319/931), Allah'ın cisimleri yaratırken onlara bazı özellikler verdiğini ve bu özelliklere göre o cisimlerin fiilini belirlediğini kabul ederler. Varlıklar kendilerine verilen bu karakter yapılarına göre hareket ederler. Allah, vermiş olduğu bu tabiat kanunlarına aykırı davranamaz. Ağır bir cisim bir destek olmadan havada asılı kalmaz.⁴⁷ Bağdat ekolü bu bakış açısıyla mucizeye de karşı çıkmıştır. Allah'ın var ettiği ve kendisine sünnetullah denilen bir kanun vardır. Allah her bir varlığa sünnetullah çerçevesinde bir özellik vermiştir. Allah tekrar bu sünnetullahın dışarısına çıkamaz. Mucize de bir nevi bu sünnetullahın dışına çıkmak olduğu için kabul edilemez. Allah da bu şekilde davranamaz.

Mu'tezile'nin mucize konusundaki görüşü hakikatten tamamen uzaktır ve hiçbir ilmî dayanağı yoktur. Diğer birçok meselede beş esas ilkesi çerçevesinde hareket ederlerken bu konuda böyle bir gerekçe de gözükmemektedir. Burada âdetâ Allah'ı kendi yarattığı kanunların içerisinde hapsetme vardır. Allah her varlığı yaratırken ona fitrat denilen bir özellik vermiştir. Sünnetullah dediğimiz bu kurallar asla değiştirilemez demek, Allah'ı bazı kurallar çerçevesinde hareket etmeye zorlamak demektir. Allah ateşi yakıcı olarak yaratmış, o hâlde Allah dahi olsa ateşin bu özelliğini yok sayamaz ve ateş her zaman yakar demektir. Oysaki o ateş Allah'ın emri ile İbrahim (as)'ı yakmamıştır. Denizin ortadan ayrılarak dağ gibi iki parça olması aklen ve adeten imkân dışı olmasına rağmen Musa (as)'ın asâsı ile iki parçaya ayrılmıştır. Rüzgârın insanın emrine girmesi akıl ve adet dışı iken Süleyman (as)'ın emrine girmiştir. Demirin insan eliyle hamur haline getirilerek işletilmesi mümkün değilken Davut (as)'ın eli ile hamur gibi yoğrulmuştur.

Yaptıklarından hesaba çekilmeyecek olan Allah, istediğini istediği şekilde yapmaya kadirdir. Kainatta sünnetullah denilen bir kanun koyduğu gibi istediği zaman da onun dışına çıkabilir ve bu konuda kimse O'na bir şey de soramaz. Allah koyduğu kanunların dışına çıkamaz diyerek mucizeyi inkâr etmek, son derece basit, ilmiyetten uzak ve hiçbir kıymeti olmayan bir görüştür.

2.7. Kerâmet

Sözlükte “iyi, ahlaklı ve cömert olmak” anlamına gelen kerâmet terim olarak ise Allah'ın salih, takva sahibi, velî kullarında zuhur eden olağanüstü hallere denir.⁴⁸

Mu'tezile mucizeye hâlel getireceği düşüncesinden hareketle kerâmete karşı çıkar, kabul etmez. Mu'tezileden mucizeyi kabul edenlere göre; olağanüstü haller mucize adıyla sadece peygamberlerde gerçekleşir. Çünkü bu alametler peygamberlerin doğruluğunu ortaya koymak (ibane) için özel olarak peygamberlere mahsus delillerdir. Mucizenin dışında başka olağanüstü hallerin kabul edilmesi mucizenin

⁴⁷ Osman Demir, “Bağdat Mutezilesi Kelamcıları ve Dönemin Fikri ve Siyasî Yapılanmasına Olan Etkileri”, *İslâm Medeniyetinde Bağdat Sempozyumu* (İstanbul, 2008), 213.

⁴⁸ Süleyman Uludağ, “Kerâmet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002)25/365.

ibane (belirleyicilik) özelliği ile çelişir. Bu durumda peygamber olan ile olmayan ayrıştırılmaz. Eğer böyle bir şey olsaydı Sahabe ve Tâbiünde olurdu. Onlardan da böyle bir şey olduğuna dair mütevatir bir rivayet gelmemiştir. Ayrıca Mu'tezile'ye göre, Kur'an'da anlatılan Hz. Meryem'e yapılan ikramlar, Ashab-ı Kehf'in uzun bir süre uyutulduktan sonra uyandırılmaları ve Belkıs'ın tahtının çok uzaklardan bir anda Süleyman (as)'ın huzuruna getirilmesi gibi kıssalarda gerçekleşen olağanüstü haller, o dönemde veya çok yakın bir zamanda peygamber olan ya da olacak bir nebinin mucizesi veya irhaslarıdır.⁴⁹

Mu'tezile hakikatte kerâmeti inkâr edemediği için onu te'vil yoluyla inkâr etmeye kalkışmıştır. Mu'tezilenin içerisinde mucizeyi kabul edenler, kerâmeti mucize ile ilişkilendirmeye çalışmışlardır. Allah sevdiği kimselere farklı ikramlarda bulunabilir. Bu her zaman ve herkes için geçerli olabilir. Allah'ın peygamber olmayan kullarından bazılarında böyle bir ikramda bulunması peygamberler için olumsuz bir durum değildir. Allah'ın sahabeye böyle bir özellik vermediğini, verildiğine dair rivayetlerin ise mütevatir olmadığı için bağlayıcı olmadığı şeklindeki iddia, klasik Mu'tezile iddiasıdır. Mu'tezile kabul etmediği, işine gelmeyen her konuda bu tür söylemi diline tesbih etmiştir. “Mütevatir değil, o halde bağlayıcı değil” söylemi Mu'tezilenin kendini haklı çıkarmak için, hadis-i şerifleri geçersiz kılmak için geliştirmiş olduğu, geçerliliği olmayan bir iddiadır.

Mu'tezilenin geliştirmiş olduğu Mütevatir-Âhâd ayrımı tutarlı ve doğru bir yaklaşım olmadığı için “bu konudaki rivayetler mütevatir değildir” şeklindeki hiçbir değerlendirmeleri bağlayıcı değildir. Kerâmet konusu da hem ayet-i kerimelerde hem de hadis-i şeriflerde ele alınmış bir meseledir. Allah'ın peygamber olmayan kullarına değişik şekillerde ikramlarda bulunduğu Kur'an ve Sünnetle sabittir.

2.8. Ölünün Arkasından Kur'an Okumak

Mu'tezile ölülerin arkasından yapılacak olanların kabul olmayacağı ve onlara bir faydasının olmayacağını iddia eder. Onlara göre, cennet ve cehennem amellerin karşılığıdır ve âdil olan Allah'ın bunları gerçekleştirmesi mecburdur. Herkes kendi yapacağını karşılığını alacağı için şefâat ve ölülerin arkasından dua edilmesi yoktur. Ölülerin arkasından yapılan dualar kabul edilmeyecektir.⁵⁰

Mu'tezile adalet ve el-va'd ve'l-va'îd ilkelerine dayanarak ölülerin arkasından yapılan duaların ona fayda vermeyeceğini ve kabul edilmeyeceğini söyler. Herkese yaptığının karşılığı vardır (Necm: 39) ve Allah'ın bir kimseyi başkasının yaptığı bir iyilik ile cennete koyması veya cehenneme atması olamaz (İsrâ: 15). Böyle yapmak Allah'ın adaletine terstir. Allah iyilik yapanı cennete, kötülük yapanı da cehenneme

⁴⁹ Abdullaev, “Mâtürîdî Kelamcısı Olarak Siracüddin Ali bin Osman el-Üşî'nin İtikadi Konularda Mu'tezile Mezhebine Karşı Görüşleri”, 346-347.

⁵⁰ Abdullaev, “Mâtürîdî Kelamcısı Olarak Siracüddin Ali bin Osman el-Üşî'nin İtikadi Konularda Mu'tezile Mezhebine Karşı Görüşleri”, 349.

koyacağına dair söz vermiştir⁵¹. Allah'ın sözünden dönmesi düşünülemez.⁵² Kişiler ancak kendi amelleriyle cennetlik veya cehennemlik olabilirler.

Mu'tezile diğer meselelerde olduğu gibi bu meselede de klasik düşünce yapısının etkisinden kurtulamamıştır. Kendi içerisinde geliştirmiş olduğu kısır bir yapının içerisinde boğulmuştur. Müminin mümine duası hem dünyada hem de ahirette fayda verecektir. *"Musa dedi ki: "Ey Rabbim! Beni ve kardeşimi başışla! Bizi rahmetinin içine al. Sen merhametlilerin en merhametlisisin."*⁵³ Bu ayet-i kerimde Musa (as)'ın dünyada iken hem kendisi hem de kardeşi Harun (as) için yaptığı duadan bahsedilmektedir.

*"Ey Rabbimiz! Herkesin hesaba çekileceği günde beni, ana babamı ve müminleri başışla!"*⁵⁴ ayet-i kerimesinde ise müminin annesi babası başta olmak üzere tüm müminlerin kıyametten sonra hesaba çekilmeleri için yaptığı duadan bahsedilmektedir. *"Bunların arkasından gelenler şöyle derler: Rabbimiz! Bizi ve bizden önce gelip geçmiş imanlı kardeşlerimizi başışla; kalplerimizde, iman edenlere karşı hiçbir kin bırakma! Rabbimiz! Şüphesiz ki sen çok şefkatli, çok merhametlisin!"*⁵⁵ bu ayet-i kerimde de sonradan gelen müminlerin kendilerinde önce vefat etmiş müminlere duasından bahsedilmektedir.

Müminin mümine duası hem dünya da hem de ahirette fayda verecektir. Eğer fayda vermeyecek olsa idi bu şekilde ayet-i kerimeler nazil olmazdı. Kur'an müminin mümine duasını methederek zikretmiştir. Yine ölen kimsenin arkasından cenaze namazı kılmak Allah'ın emridir.⁵⁶ Cenaze namazı baştan sona ölen kimse için duadır. Yine münafıklar için cenaze namazı kılınmaması, mezarlarını başında bulunulmaması ve onlar için istiğfarda bulunulmaması da Allah'ın emridir.⁵⁷ Bu ayetlerden de Müslüman için istiğfar yapılacağı, onların cenaze namazı kılınacağı ve kabirlerinin başında bulunularak onlara dua edileceği anlaşılmaktadır.

Ölünün arkasından dua etmek ve onlar adına iyilik yapılması hakkında çok sayıda hadis-i şerifler de vardır. İlgili ayetler ve hadis-i şerifler birlikte düşünüldüğünde hem hayatta olan hem de vefat etmiş olan müminler için dua edilebileceği anlaşılmaktadır. Müminin mümine duası her daim makbuldür ve Allah ve Resulünün de istediği bir durumdur.

2.9. Âhâd Hadislerin Delil Olup Olmaması

⁵¹ en-Nisâ 4/14, 31, 58, 122-124; el-Hac 22/14.

⁵² Âl-i İmrân 3/9.

⁵³ el-A'râf, 7/151.

⁵⁴ İbrâhîm 14/41.

⁵⁵ el-Haşr, 59/10.

⁵⁶ et-Tevbe, 9/84.

⁵⁷ et-Tevbe, 9/80, 84.

Mu'tezile denildiğinde ilk akla gelen hususlardan birisi de hadislere yaklaşım şekilleridir. Her konuda akli önceleyen ve “beş esas” ilkesi çerçevesinde geliştirmiş oldukları Kur'an'a yaklaşım şekillerinin bir benzerini hadisler konusunda da görebilmek mümkündür. Hadisleri doğrudan inkâr etmeseler de kabulü konusunda getirmiş oldukları şartlar ile hadislerin tamamına yakını delil olmaktan çıkarılmışlardır. Hadisler hakkındaki yapmış oldukları mütevatir ve âhâd tanımlaması ile hadisler delil olmaktan çıkarılmış ve kullanılmaz olmuştur. Günümüzde de bu ayırım çok sık kullanılmakta ve tartışma konusu olan her meselede hemen hemen hiçbir hadis delil olarak kullanılmamaktadır. Onun için mütevatir ve âhâd tanımlamasının kökenine inmek ve bu tartışmanın hangi gerekçelerden dolayı ortaya çıktığını tahlil etmek son derece önemlidir.

Hadislerin mütevatir ve âhâd olarak sınıflandırılmasını ilk yapan kişi Mu'tezile mezhebinin kurucusu olarak kabul edilen Vasıl b. Ata'dır. Vasıl bin Ata haberleri haber-i âmm ve haber-i hâss olarak iki kısma ayırmıştır. Vasıl'a göre hakikat; kitap, üzerinde icmâ edilen haber, aklın hücceti ve ümmetin icmâ olmak üzere dört şekilde bilinebilir. Üzerinde icma edilen haber mütevatir haber (haber-i âmm), üzerinde icma edilmeyen haber ise haber-i vâhid (haber-i hâss)dır.⁵⁸ Vasıl bin Ata ile başladığı düşünülen taksiminde daha sonra daha sistematik hale getirilerek hem kelimacılar hem de fıkıhçılar tarafından kullanılmıştır. Hadisçiler tarafından kullanılması ise çok daha geç dönemlere rastlamıştır. Hadisçiler ilk dönemlerde hadislerin Hz. Peygamber'e aidiyetine önem verdikleri için böylesi bir ayırma gitmemişlerdir. Onlar için en temel kriter râvilerin güvenilirliği olmuştur.⁵⁹

Mu'tezile hadisleri mütevatir ve âhâd olarak ikiye ayırdıktan sonra mütevatir hadisi şu şekilde tanımlamışlardır: “Sahabeden itibaren her devirde yalan üzerinde birleşmeleri aklın tasavvur olunamayan topluluklar tarafından rivayet edilmesi gerekir.”⁶⁰ Mütevatir hadisin her devirde “güvenilir bir topluluk” tarafından rivayet edilmesi şart koşularken, bu topluluğun kaç kişiden ibaret olması gerektiği konusunda farklı görüşler zikredilmiştir. Bu sayının en az 4, 5, 10, 12, 20, 40, 70 ve 300 küsur olması gerektiğini⁶¹ söyleyenler olmuştur.

Mu'tezile mezhebinin hadisleri mütevatir ve âhâd olarak sınıflandırması kendi içerisinde birçok sıkıntılar içermektedir. Her şeyden önce bir hadisin mütevatir sayılması için ravi sayısı konusunda farklı görüşler zikredilmiş ama bu sayıların neye göre esas alındığı açıklanmamıştır. “Haber-i Vahid zan ifade eder” fikrini ileri

⁵⁸ Mustafa Ertürk, “Haber-i Vâhid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 1996), 14/350.

⁵⁹ Hüseyin Kahraman, “Kelamdaki Bilgi Teorisinin Hadis İlmi Üzerindeki Etkileri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (ts.), 93.

⁶⁰ Talat Koçyiğit, *Hadis Usulü* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1967), 87; Abdullah Aydın, *Hadis İstihlaları Sözlüğü* (İstanbul: Timaş Yayınları, 1987), 120.

⁶¹ Koçyiğit, *Hadis Usulü*, 87; Aydın, *Hadis İstihlaları Sözlüğü*, 121.

sürerken böyle bir sonuca nereden ve nasıl vardıklarını açıklayamamışlardır. Önce hadisleri mütevatir ve âhâd diye ikiye ayırmış ve mütevatir derecesine ulaşamayan her rivayeti Âhâd haber olarak kabul etmişlerdir. Bir rivayetin mütevatir olması için de “güvenilir bir topluluk” tarafından rivayet edilmesi gerektiği şartını ileri sürmüş ve bu sayıyı 300 kişiye kadar çıkarmışlardır. Bu şekilde Hz. Peygamberden gelen rivayetlerin tamamına yakını âhâd konumuna düşürmüşlerdir. “Âhâd haberler zan ifade eder” kaidesiyle birlikte de bütün hadisler bir anda zan altında bırakılarak delil olmaktan çıkarılmıştır.

Her şeyde akli esas alan, akıl ve nakil çeliştiğinde akli tercih eden ve nakli ise akılla çelişmeyecek şekilde tevil eden Mu'tezile, mütevatir derecesine ulaşmayan hadisleri de nakil olarak kabul etmemiştir. Nakil denince sadece Kur'an'ı ve mütevatir hadisleri esas almışlardır. Fakat mütevatir hadise getirilen tanımlamayla da mütevatir hadisin sayısı bire kadar düşürülmüştür.⁶²

Mu'tezile'nin hadisler konusunda yapmış olduğu bu tanımlama günümüzde de en fazla kullanılan ve hadisler aleyhinde delil olarak getirilen hususlardan biri olmuş ve olmaya da devam etmektedir. “Her ayeti tasdik edici bir sünnet vardır” kaidesi gereğince hadis-i şerifleri doğru anlamada en önemli yöntem Hz. Peygamberin hadisleridir. Hadis-i şerifler var olduğu müddetçe ayetleri yanlış anlamak veya farklı tevil etmek mümkün olmayacaktır. Mu'tezile'nin Kur'an anlayışına baktığımızda sünnet merkezli bir anlayışa değil de “beş esas” merkezli bir anlayışa sahip olduklarını görebilmekteyiz. Kur'an'ın birçok ayetlerini bu esasa göre tevil edebilmek için önlerinde en büyük engel olarak da hadis-i şerifleri görmüşlerdir. Hadisleri kökten inkâr etmek yerine böyle bir tanımlama getirerek bir anda bütün hadisleri delil olmaktan çıkartmışlardır. Kendi görüşlerine uyduğunda delil olarak kullanmaktan çekinmedikleri hadisleri, kendi fikirleri ile örtüşmediğinde “bunlar âhâd rivayetlerdir” diyerek onları çok kolay bir şekilde reddedebilmişlerdir.

Sonuç

Hız. Peygamber (sas)'in vefatından kısa bir süre sonra ümmet arasında silahlı mücadeleye kadar uzanan bazı çekişmeler yaşanmıştı. Bu hadiseler her ne kadar belli bir zaman dilimi içerisinde değerlendirilmiş olsalar dahi köken olarak çok eskilere dayanabiliyordu. Toplumların İslâmı tanımadan önceki yaşamış oldukları hadiseler bir şekilde Müslümanlıktan sonraki yaşamlarına da yansımıştı. Hız. Peygamber (sas)'in sureten ümmeti arasında bulunması bu çekişmeleri büyük ölçüde söndürmüş olsa da onun vefatından sonra bu ayrılık ateşleri tekrar hareketlenebilmişti.

⁶² Yavuz Köktaş, *Günümüz Hadis Problemleri* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 340.

Hız. Peygamber (sas)'in vefatından sonra ortaya çıkan dinî-siyasî mezheplerin birçokları ismen ortadan kaybolmuş olsalar da fikren varlıklarını sürdürmektedirler. İsmen olmasa da fikren varlığını devam ettirenlerden birisi de Mu'tezile mezhebîdir. Kurucuları ve fikri olarak devam ettirenlerinin geneli Mevâlî denilen azatlı kölelerden oluşan bu mezhep, fikir planında varlığını günümüze kadar sürdürebilmiştir.

Her dinî-siyasî mezhebin kendine özgü bir din anlayışı olduğu gibi Mu'tezile mezhebî de kendine has bir anlayış geliştirmiştir. Kur'an merkezli teşekkül eden bu anlayışın temelinde siyasî olayları okuyabilmek mümkündür. Akılcılığı ön plana çıkaran ve akıl ile nakil çeliştiğinde aklı esas alan ve nakli de akla göre tevil eden bu mezhebin temel düşünceleri beş esas denilen ilkeler üzerine bina edilmiştir. Her birinin temelinde siyasî düşünceyi görebileceğimiz tevhid, adalet, el-menzile beyne'l-menzileteyn, emir-i bi'l-ma'ruf nehiy ani'l-münker ve el-va'd ve'l-va'id olarak isimlendirilen beş esas, Mu'tezile'nin düşünce yapısının temelini oluşturmaktaydı. Mu'tezilenin Kur'an anlayışının da temelinde bu beş esas ve Mutezilî akılcılığını görebilmek mümkündür. Akılcı esas alan bakış açısı ile Kur'an'ı bu esaslar çerçevesinde yorumlamış ve meseleleri izah etmeye çalışmışlardır.

Mu'tezile mezhebî ismen mensubu kalmasa da fikren varlığını devam ettirebilmiştir. Günümüzde tartışılan kader inancı, şefâat, kabir azabı, mucize gibi birçok meselenin ortaya çıkmasına kaynaklık etmiş ve etmeye de devam etmektedir. Mu'tezilenin Kur'an anlayışında akılcı yaklaşımlarını ve beş esası görebilmek mümkündür. Tevhid, adalet, el-menzile beyne'l-menzileteyn ve el-va'd ve'l-va'id ilkelere uymadığından dolayı şefâati kısmen veya tamamen inkâr etmişlerdir. El-va'd ve'l-va'id ve el-menzile beyne'l-menzileteyn ilkelerinden hareketle cehenneme giren bir kimsenin bir daha oradan çıkamayacağını iddia etmişlerdir. Kader inancını adalet ve el-va'd ve'l-va'id ilkeleri doğrultusunda reddetmişlerdir. Yine adalet ve el-menzile beyne'l-menzileteyn ilkelerinden hareketle de kabir azabını kabul etmişlerdir. Bunların yanında Âdem (as)'in çıkarıldığı cennetin dünyadaki bahçelerden bir bahçe olduğu, ölen bir kimsenin arkasından okunan Kur'an'ın ve yapılan duaların ona fayda vermeyeceği, Hız. Peygamberin Kur'an dışındaki mucizelerinin olmadığı, mütevatir olmayan hadislerin zan ifade ettiklerinden dolayı delil olamayacakları gibi birçok mesele hakkında fikir ileri sürmüşlerdir.

Mu'tezilenin akılcılığı ve benimsediği beş esas çerçevesinde başlayan birçok konu günümüze kadar varlığını sürdürmüş ve bundan sonra da devam ettirebilecek gibi durmaktadır. Dinî-siyasî alanda başlayan bu tartışmalar zamanla siyasî altyapısını kaybetse de dinî zeminde varlıklarını devam ettirmektedirler.

Kaynakça | References

- Abdullaev, Abullazhon. "Mâtürîdî Kelamcısı Olarak Siracüddin Ali bin Osman el-Üşî'nin İtikadi Konularda Mu'tezile Mezhebine Karşı Görüşleri". *Uluslararası Ali b. Osman el-Üşî Sempozyumu Bildirileri*. 335-353. Bişkek: Türkiye Diyanet Vakfı Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2018.
- Aktepe, Orhan. *Kelam Araştırmaları*. "Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet'e Göre Va'd ve Va'îd İlkesi" 9/1 (2011), 157-178.
- Ardoğan, Recep. "Mu'tezile'ye Göre Allah'a İman Konusunda Aklın Gücü ve Sorumluluğu". *Marife* 3 (2003), 293-314.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis Istılahları Sözlüğü*. İstanbul: Timaş Yayınları, 1987.
- Aydınlı, Osman. "Bağdat Mu'tezilesi'nin İslâm Bilim ve Düşüncesine Katkıları". *İslâm Medeniyetinde Bağdat Sempozyumu*. İstanbul, 2008.
- Aydınlı, Osman. "İlk Mu'tezile'nin Özgür İrade Söylemi: Amr B. Ubeyd ve Kader Anlayışı". *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2002), 127-146.
- Aydınlı, Osman. "Mu'tezile Ekolü Teşekkülü, İlkeleri ve İslâm Düşüncesine Katkıları". *Marife* 3/3 (2003), 27-54.
- Aydınlı, Osman. "Mutezile Ekolünün Tarihsel Serüveni". *İslâmî İlimler Dergisi* 12/2 (2017), 9-41.
- Bağcı, H. Musa. "Kader İnancının Siyasetle İlişkisi ve Bu İlişkinin Hadis Uydurmadaki Rolü". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2000), 105-133.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b İsmâîl b İbrâhîm Cu'fî. *Sahih-i Buhari = Camiü's-sahih*. 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1992.
- Çubukçu, İbrahim Agah. "Mutezile ve Akıl Meselesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 51-61.
- Demir, Osman. "Bağdat Mutezilesi Kelamcıları ve Dönemin Fikri ve Siyasî Yapılanmasına Olan Etkileri". *İslâm Medeniyetinde Bağdat Sempozyumu*. İstanbul, 2008.
- Ebu Davud, Süleyman b. el-Eşâs. *Sünen-ü Ebî Davud*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1992.
- Ertürk, Mustafa. "Haber-i Vâhid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/349-352. İstanbul, 1996.
- Günel, Mehmet Emin. "Mu'tezile Ekolünün İhbât ve Tekfir Görüşlerine Eleştirel Bir Yaklaşım". *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 17/2 (2017), 271-285.
- Haccac, Ebü'l-Hüseyin el-Kuşeyri en-Nisaburi Müslim b el-. *Sahih-i Müslim*. 3 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1992.
- Hulusi, Hacı Ahmed- Derviş, Hacı Mustafa. *Ehter-i Kebîr*. İstanbul: Matbâ-i Âmire, 1310.
- Işık, Kemal. "Mu'tezile'nin İlk Kurucusu Vâsıl b. Atâ ve Büyük Günah Meselesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (1981), 337-357.

- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed bin Yezîd. *Sünen-u İbn Mâce*. 2 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1992.
- İsmail Çalışkan. *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım, 2012.
- Kahraman, Hüseyin. “Kelamdaki Bilgi Teorisinin Hadis İlmi Üzerindeki Etkileri”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (ts.), 89-110.
- Karahüseyin, Samet. “Klasik Düşünce Modern Düşünceye, Mu'tezile ve Yeni Mu'tezile Söylemi”. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 9/2 (2009), 347-363.
- Karataş, Ali. “Ehl-i Sünnetin Kur'ân Yorumunda Mutezile Etkisi Ebu Bekir el-Esamm Örneği”. *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (UKSAD)* 2 (Aralık 2016), 178-187.
- Koçyiğit, Talat. “Cehmiye (Mutezile)'de Akılcılık”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (1968), 103-122.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis Usulü*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1. Basım, 1967.
- Köktaş, Yavuz. *Günümüz Hadis Problemleri*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.
- Nesâî, Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb. *Sünenü'n-Nesâî*. 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1992.
- Özervarlı, M. Sait. “Mu'tezile Akılcılığı”. *II. Uluslararası İslâm Düşüncesi Konferansı, İstanbul 25-27 Nisan 1997*. 101-107. İstanbul, 1997.
- Pak, Süleyman. “Ayetler Arası Anlam Bütünlüğü Bağlamında Her Ferdin Cehenneme Uğrayacağı Meselesine Dair Bir Değerlendirme (Meryem 71. Ayet Örneğinde)”. *Tefsir Dergisi* 2/1 (2022), 105-123.
- Razî, Ebu Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b Ömer b Hüseyin Fahreddin. *et-Tefsirü'l-Kebir = Mefatihü'l-gayb*. 29 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2005.
- Taşdelen, Mehmet. “Mu'tezile'de Şefaât Anlayışı”. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi* 5/10 (2015), 81-101.
- Tirmizi, Ebû İsa Muhammed b İsa b Serve es-Sülemi. *Sünenü't-Tirmizi*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1992.
- Uludağ, Süleyman. “Kerâmet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 25. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Uysal, Ekrem. “Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'ye Göre Kabir Azabı”. *Batman İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 1/2 (2017), 68-79.
- Zemahşeri, Ebü'l-Kasım Carullah Mahmûd b Ömer b Muhammed. *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmîzi't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl*. Lübnan: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2009.